

تبیین مفهوم عقل و عقل‌ورزی از منظر روایات به عنوان مبنایی برای سرمایه‌های سازمان (انسانی، اجتماعی، روان‌شناختی، معنوی)

احسان رحیمی^۱، حسن زارعی متین^{۲*}، حسین پرکان^۳

۱. دانشجوی دکتری مدیریت دولتی، پردیس فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران
  ۲. استاد، دانشکده مدیریت و حسابداری، پردیس فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران
  ۳. دکتری مدیریت سیاستگذاری فرهنگی، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران
- (تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۲/۰۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۶/۲۵)

چکیده

پژوهش حاضر عقل و عقل‌ورزی از منظر روایات معصومان (ع) به‌عنوان مبنایی برای انواع سرمایه‌های سازمانی معرفی شده است. راهبرد پژوهش تحلیل مضمون است که طی آن ابتدا متون نظری موجود درباره سرمایه‌های سازمانی، سپس، روایات مطرح‌شده در زمینه ویژگی‌های عقل و مشتقات آن با بهره‌گیری دو الگوی رایج و برنارد، و کینگ و هوروکس تحلیل شد. سپس، چارچوب مفهومی حاصل شده از مضامین یادشده با یکدیگر به صورت توأمان تحلیل شده‌اند. نتیجه تحلیل نشان داد همه ویژگی‌های عقل و عقل‌ورزی در روایات مطرح‌شده متضمن ویژگی‌های سرمایه‌های یادشده بوده، بلکه فراتر از آن‌هاست، به طوری که می‌توان گفت سرمایه معنوی جلوه‌ای از عقل‌ورزی در ساحت اندیشه؛ سرمایه روان‌شناختی جلوه‌ای از عقل‌ورزی در ساحت گرایش‌ها و صفات، و سرمایه اجتماعی جلوه‌ای از عقل‌ورزی در ساحت اعمال و رفتارهای انسان است. بنابراین، تمرکز بر مفهوم عقل و عقل‌ورزی مطرح‌شده در روایات معصومان (ع) و واکاوی ابعاد و مؤلفه‌های آن می‌تواند بایی جدید برای توسعه دانشی بومی-اسلامی در حوزه مربوط به مدیریت سرمایه‌های سازمان باشد.

کلیدواژگان

سرمایه انسانی، سرمایه اجتماعی، سرمایه روان‌شناختی، سرمایه معنوی، عقل‌ورزی، عقل.

مقدمه

شرایط امروزی بسیاری از سازمان‌ها، این پرسش را مطرح می‌کند که چگونه می‌توانند خودشان را برای دستیابی به مزیت رقابتی متمایز آماده کنند. در گذشته و اوایل قرن بیستم، بیشتر به سرمایه‌های اقتصادی و مادی تأکید می‌شد. هر سازمانی که از دارایی‌های مالی و فیزیکی مانند کارخانجات و تجهیزات برخوردار بود، موفق‌تر بود. زیرا این سرمایه می‌توانست تولید بیشتری در محیطی ساده و ثابت را به ارمغان آورد. بعد از آن، سازمان‌ها به این نتیجه رسیدند که استفاده و برگشت از سرمایه‌های فیزیکی به مهارت و دانش نیروی انسانی بستگی دارد و در این صورت بود که به رشد و مدیریت سطح دانش، مهارت و تخصص پرداخته شد و نتیجه این اقدامات به توصیف و بهره‌مندی از سرمایه انسانی منجر شده، و بیان شد عامل اصلی موفقیت سازمانی را سرمایه انسانی شکل می‌دهد (زارعی متین، ۱۳۹۶، ص ۴۸۵؛ Delery & Becker & Huselid, 1998. Shaw, 2001 Wright et al., 1994).

بعد از اواسط قرن بیستم، مفهوم سرمایه اجتماعی^۱ مطرح شد و تحقیقات نشان داد کارایی سرمایه‌های اقتصادی و انسانی به وجود روابط و هنجارهایی بستگی دارد که بین انسان‌ها گسترش می‌یابد و مفهوم سرمایه اجتماعی به تدریج ابداع شد. سرمایه اجتماعی به روابط منسجم، هنجارها و ارزش‌ها اشاره می‌کند که می‌تواند در بسیاری از فرایندهای مدیریت تأثیر گذارد (زارعی متین، ۱۳۹۶، ص ۴۸۷؛ افخمی اردکانی و توکلی، ۱۳۹۵، ص ۳۴-۳۲).

پس از آن، بیان شد سازمان‌ها علاوه بر برخورداری از سرمایه‌های یادشده، نیازمند برخورداری از سرمایه دیگری به نام سرمایه روان‌شناختی^۲ هستند. به عبارت دیگر، کارکنان سازمان بدون دارا بودن سرمایه روان‌شناختی توان تحصیل سرمایه اجتماعی و به تبع آن سرمایه‌های انسانی و مالی را نخواهند داشت (Luthans, 2007, p.35؛ زارعی متین، ۱۳۹۶، ص ۴۸۷).

---

1. Social capital

2. Psychological capital

امروزه نیز مفهوم سرمایه معنوی به عنوان پایه اصلی سرمایه‌های سازمانی مطرح شده است. نظریه‌پردازان این عرصه تلاش کرده‌اند تا نقش این سرمایه را در شکل‌گیری سایر سرمایه‌های سازمانی و بهبود ارزش افزوده سازمان‌ها نشان دهند (گل‌پرور و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۳۶-۳۱؛ مرادی، ۱۳۹۴، ص ۴۸). در شکل ۱ ترکیب و ترتیب سرمایه‌های یادشده نشان داده شده است.

شکل ۱. ترتیب سرمایه‌های اقتصادی، فکری، اجتماعی و معنوی (مرادی، ۱۳۹۴، ص ۴۹)

از سوی دیگر، در روایات معصومین (ع) بر عقل و به‌کارگیری آن (تعقل) تأکید فراوانی شده است، و عقل و عقل‌ورزی به‌نوعی مبدأ همه خیرات و فضائل و میزان حسابرسی در معاد معرفی شده است. ویژگی‌های بیان‌شده در روایات معصومان (ع) آنقدر شایان توجه هستند که نگارندگان را بر آن داشت ویژگی‌های عقل با مؤلفه‌های موجود در انواع سرمایه‌های انسانی، اجتماعی، روان‌شناختی و معنوی را مقایسه کنند. مقایسه مفهومی میان عقل با سرمایه‌های یادشده اهمیت و نسبت هر یک به یکدیگر به‌ویژه برای محققان بین‌رشته‌ای مدیریت اسلامی واضح و روشن خواهد کرد و موجبات گشایش مسیری نوین را برای ورود معارف اصیل اسلامی در ادبیات سازمان و مدیریت فراهم خواهد کرد.

بیان مسئله

بررسی روایات ائمه طاهرین (ع) درباره عقل و عقل‌ورزی، اهمیت و نقش مبنایی عقل را در

سعادت دنیوی و اخروی بشر نشان می‌دهد که می‌توان گفت در سه ساحت وجود انسان یعنی «افکار و بینش‌ها»، «گرایش‌ها و تمایلات» و «اعمال و رفتارها» نمود می‌یابد. از سوی دیگر، بررسی آثار و پژوهش‌های انجام‌گرفته درباره سرمایه‌های اجتماعی، روان‌شناختی و معنوی - شامل تعریف‌ها و ویژگی‌های آن‌ها - حاکی از اهمیت سرمایه‌های یادشده در سعادت‌مندی و سلامت مادی و معنوی زندگی انسان‌هاست. مقایسه اولیه و ارتکازی میان ویژگی‌های سرمایه‌های یادشده و ویژگی‌های بیان‌شده برای عقل در روایات، نشان‌دهنده تشابهات شایان توجهی میان ابعاد و ویژگی‌های عقل و عقل‌ورزی با ویژگی‌های سرمایه‌های یادشده شده است. بنابراین، مسئله پژوهش حاضر این است که به لحاظ مفهومی، چه نسبتی میان عقل و عقل‌ورزی (از منظر روایات) و سرمایه‌های اجتماعی، روان‌شناختی و معنوی می‌توان برقرار کرد؟ بنابراین، هدف پژوهش حاضر مشخص کردن نسبت ویژگی‌های بیان‌شده برای عقل در روایات با مؤلفه‌های سرمایه‌های اجتماعی، روان‌شناختی و معنوی است.

ضرورت انجام‌دادن پژوهش حاضر به آن دلیل است که از آنجا که تناظر مستقیمی میان ادبیات اسلامی و غربی در این موضوع و موضوعات مشابه وجود ندارد، اگر نسبت مفهومی میان این دو حوزه (عقل و سرمایه‌های اجتماعی، روان‌شناختی و معنوی) مشخص نشود، به‌عنوان یک چالش و سردرگمی برای پژوهشگران بین‌رشته‌ای مدیریت و عرصه علوم انسانی - اسلامی باقی خواهد ماند و امکان تفاهم میان دانش اسلامی و غربی از میان خواهد رفت. بنابراین، اهمیت این تحقیق در صورت اجرای دقیق و صحیح آن خواهد بود که این تفاهم را برقرار کرده است و موجبات گشایش مسیری نوین را برای ورود معارف اصیل اسلامی در مبانی نظری سازمان و مدیریت فراهم خواهد کرد.

پیشینه پژوهش

در جست‌وجوهای نگارنده درباره هر یک از سرمایه‌های اجتماعی، روان‌شناختی و معنوی، ملاحظه شد که تعدادی پژوهش با رویکرد دینی و اسلامی درباره هر یک از سرمایه‌های یادشده در چند سال اخیر انجام گرفته است، که در ادامه معرفی می‌شود.

درباره تحقیقات انجام‌گرفته درباره سرمایه معنوی با رویکرد اسلامی، عسگری وزیری و زارعی متین (۱۳۹۰) در پژوهشی با عنوان «هوش معنوی و نقش آن در محیط کار با تأکید بر آموزه‌های دینی» به برخی مؤلفه‌های هوش معنوی اشاره کرده است و در نهایت، به راهکارهای تقویت و رشد هوش معنوی از منظر اسلامی می‌پردازد. زارعی و حاجیلو (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان «هوش معنوی از نگاه اسلام و مکاتب غربی» نظراتی را که درباره هوش معنوی در نگاه اسلامی و غربی مطرح شده بررسی کرده است. سپس، مدلی با توجه به این دو دیدگاه ارائه کرده و نشان داده است مؤلفه‌های موجود در هوش معنوی اندیشمندان غربی، به‌نوعی در مؤلفه‌های اسلامی موجود هستند و چه‌بسا از دیدگاه اسلام هوش معنوی کامل‌تر بیان شده است. مرادی (۱۳۹۴) در تحقیقی با عنوان «الگوی مفهومی سرمایه معنوی در پرتو تعالیم قرآنی» با تحلیل و ترکیب و تلفیق مبانی نظری سرمایه معنوی با تعالیم قرآنی تلاش کرده است مفهوم سرمایه معنوی را براساس آموزه‌های قرآنی در سازمان‌ها تشریح و تبیین کند.

درباره تحقیقات انجام‌گرفته پیرامون سرمایه روان‌شناختی با رویکرد اسلامی، مبینی و همکاران (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «بررسی ابعاد و مؤلفه‌های سرمایه روان‌شناختی در آموزه‌های دینی» ضمن توجه به مفروضات بنیادی متمایزکننده متون نظری دینی و آموزه‌های اسلامی، با متون نظری رایج روان‌شناسی و مدیریت، سازه‌های اصلی سرمایه روان‌شناختی را براساس مبانی نظری و تجربی با مفاهیم دینی آن‌ها و آموزه‌های مرتبط در دین اسلام بررسی کرده است. بهنامی و قاسمی‌زاد (۱۳۹۵) در پژوهشی به بررسی مفاهیم سرمایه روان‌شناختی از دیدگاه اسلام پرداخته‌اند. همچنین، دانایی‌فرد و همکاران (۱۳۹۵) در پژوهشی به واکاوی نقادانه مفهوم سرمایه روان‌شناختی برای ایجاد بستری برای الگوی هنجاری بومی - اسلامی در این زمینه پرداخته‌اند.

درباره تحقیقات انجام‌گرفته پیرامون سرمایه اجتماعی با رویکرد اسلامی نیز، کوهکن (۱۳۸۸) در پژوهشی با عنوان «مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی اسلامی» مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در احکام اسلامی را براساس مدل CRS مشخص کرده است. افسری (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان «سرمایه اجتماعی در اسلام» مفهوم سرمایه اجتماعی از دیدگاه تفاسیر قرآن کریم و سایر منابع اسلامی را

بررسی کرده، و گسترش و تعمیق اعتقادات و فرهنگ اسلامی و گسترش مشارکت اجتماعی مردم در امور مختلف را دو راهکار برای افزایش سرمایه اجتماعی اسلامی بیان کرده است. کریمی و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان «طراحی مدل مفهومی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی از منظر نظام اسلامی» با رویکردی کیفی و با به‌کارگیری روش تحلیل محتوا به مطالعه منابع غربی و اسلامی پرداخته و مؤلفه‌ها و خرده‌مؤلفه‌های مطرح شده درباره سرمایه اجتماعی را الگوبندی کرده است. همچنین، نصراللهی و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان «سرمایه اجتماعی و مؤلفه‌های آن در اسلام» جایگاه سرمایه اجتماعی و عناصر آن در جامعه اسلامی را بررسی کرده و روند این سرمایه را در بیست سال اخیر در ایران بررسی کرده‌اند و نتیجه گرفته‌اند که در اسلام راهکارهای مناسبی برای تقویت این سرمایه برای سیاستگذاران بیان شده است. در نهایت، افخمی اردکانی و توکلی (۱۳۹۵) در پژوهشی سرمایه اجتماعی و سرمایه روان‌شناختی را در پرتو سبک زندگی اسلامی بررسی کرده‌اند.

بنابر جست‌وجوهای انجام‌گرفته توسط نگارندگان پژوهش درباره ارتباط مفهوم عقل با سه سرمایه یادشده یافت نشده است و همین امر نوآوری تحقیق حاضر را رقم زده است.

مبانی نظری پژوهش

سرمایه انسانی

سرمایه فکری^۱ ترکیبی از دارایی‌های نامشهود برای سازمان است (Saudah, 2005) که از طریق منابع سازمانی، ثروت‌آفرینی از راه سرمایه‌گذاری در دانش، اطلاعات، دارایی فکری و تجربه حاصل می‌شود (Stewart, 1997)، و با به‌کارگیری تجربه، تکنولوژی سازمانی، ارتباط با مشتری و عرضه‌کننده و افزودن ارزش به ذی‌نفعان کلیدی سازمان به بهبود وضعیت رقابتی سازمان منجر می‌شود (Malone & Edvinsson, 1997؛ جعفری و همکاران، ۱۳۸۵)

---

1. Intellectual capital

صاحب‌نظران یکی از اقسام سرمایه فکری را سرمایه انسانی^۱ دانسته‌اند (Stewart, 1998). سرمایه انسانی ترکیبی از دانش، مهارت، قدرت نوآوری و توانایی افراد شرکت برای انجام دادن وظایفشان و دربردارنده ارزش‌ها، فرهنگ و فلسفه شرکت است. روس^۲ و همکاران (۱۹۹۱) معتقدند کارکنان، سرمایه فکری را از طریق شایستگی، نگرش و چالاکی فکریشان ایجاد می‌کنند. از این رو، مهم‌ترین عناصر تشکیل‌دهنده سرمایه انسانی، مجموعه مهارت‌های نیروی کار، عمق و وسعت تجربه آن‌هاست. منابع انسانی می‌توانند به منزله روح و فکر منابع سرمایه فکری باشند.

سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی بعد معنوی یک اجتماع (کلمن، ۱۳۷۷، ص ۱۰۲)، و مفهومی ترکیبی است که مقدار یا سطح هنجارها و شبکه‌ها را در جامعه و در زمان مشخصی توصیف می‌کند (هاشمی نصرت‌آباد، ۱۳۹۰، ص ۱۲۴). این سرمایه با تشویق افراد به همکاری و مشارکت در تعاملات اجتماعی، معضلات موجود در آن اجتماع را حل و فصل کرده و حرکت به سوی رشد و توسعه شتابان اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و ... را امکان‌پذیر کند. سرمایه اجتماعی نوعی انباشت سرمایه از طریق همبستگی اجتماعی و تعهد اجتماعی است که در نتیجه، نوعی عزت نفس و سلامتی را در افراد به وجود می‌آورد (بهادری خسروشاهی و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۱۴۷). اجزای مفهومی سرمایه اجتماعی عبارت‌اند از اعتماد، مشارکت و رهبری مدنی، مشارکت سیاسی، هنجارها و ارزش‌های مشترک، پیوندهای اجتماعی غیررسمی، بخشش و روحیه داوطلبی، مشارکت مذهبی، عدالت در مشارکت مدنی، تنوعی معاشرت‌ها و دوستی‌ها (زارعی متین، ۱۳۹۶، ص ۴۷۰-۴۶۹؛ عسگری و توحیدی‌نیا، ۱۳۸۶، ص ۲۰۹؛ مؤیدفر، ۱۳۸۲، ص ۳۰؛ Maksf & Young, 2013, p.589).

دسته‌بندی‌های مختلفی از این مفهوم مطرح شده است؛ در یک دسته‌بندی، به سه بعد ساختاری، شناختی و ارتباطی آن اشاره شده است (علینی، ۱۳۹۱، ص ۱۲۷). کلمن (۱۹۹۰) عوامل

---

1. Human capital
2. Roos

ساخت سرمایه اجتماعی را به چهار دسته عوامل نهادی، عوامل خودجوش، عوامل بیرونی و عوامل طبیعی تقسیم می‌کند و منظور از عوامل بیرونی را هنجارهایی می‌داند که از جایی غیر از همان اجتماعی که به کار رفته است، سرچشمه می‌گیرد و عواملی مانند دین و مذهب، ایدئولوژی و فرهنگ جزء این گروه هستند. در دسته‌بندی دیگر، به ابعادی مثل اقتصاد، سیاست، جامعه و فرهنگ اشاره شده است (صالحی امیری و کاوسی، ۱۳۸۷، ص ۱۲۰).

سرمایه روان‌شناختی

فرد لوتانز، ملهم از مباحث روان‌شناسی مثبت، رفتار سازمانی مثبت و دانش‌پژوهی مثبت‌گرا^۱، بحث سرمایه روان‌شناختی را مطرح کرد. وی و همکاران (۲۰۰۷) ادعا کردند این سرمایه ضمن داشتن قابلیت‌های سرمایه اجتماعی و انسانی، حتی از آن‌ها نیز فراتر بوده و به عنوان مزیت رقابتی برای سازمان‌ها مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد (نجاری و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۲۶؛ دانایی‌فرد و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۲۲۵). به عبارت دیگر، این سرمایه نشان می‌دهد کارمندان چه کسانی‌اند (خود روان‌شناختی آن‌ها) و به چه چیزی می‌توانند تبدیل شوند. سرمایه روان‌شناختی امروزه فراتر از سرمایه انسانی و سرمایه اجتماعی دانسته می‌شود. سرمایه روان‌شناختی شامل سازه‌ای ترکیبی و به

---

۱. روان‌شناسی مثبت‌گرا به‌عنوان رویکردی تازه‌ای در روان‌شناسی بر فهم و تشریح شادمانی و احساس ذهنی بهزیستی و همچنین، پیش‌بینی دقیق عواملی که بر آن‌ها مؤثرند تمرکز دارد. از منظر روان‌شناسی مثبت‌گرا، نبود نشانه‌های بیماری روانی، شاخص سلامتی نیست. بلکه سازگاری، شادکامی و اعتماد به نفس و ویژگی‌های مثبتی از این دست، نشان‌دهنده سلامت بوده، هدف اصلی فرد در زندگی، شکوفایی قابلیت‌های خود است. بنابراین، روان‌شناسان مثبت‌گرا، بر وجود ویژگی‌های مثبت و رشد توانایی‌های فردی تأکید دارند. سرمایه روان‌شناختی یکی از شاخص‌های روان‌شناسی مثبت‌گرا است که با ویژگی‌هایی از قبیل باور فرد به توانایی‌هایش برای دستیابی به موفقیت، داشتن پشتکار در دنبال کردن اهداف، ایجاد اسنادهای مثبت درباره خود و تحمل کردن مشکلات تعریف می‌شود (بهادری خسروشاهی و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۱۴۶).

هم پیوسته از چهار مؤلفه ادراکی- شناختی است که عبارت‌اند از امید^۱، خوش‌بینی^۲، خودکارآمدی^۳ و تاب‌آوری^۴ (Luthans, 2008, p.29). این مؤلفه‌ها در یک فرایند تعاملی و ارزشیابانه به زندگی فرد معنا می‌بخشد، تلاش فرد برای تغییر موقعیت‌های استرس‌زا را تداوم می‌دهد، او را برای ورود به صحنه عمل آماده می‌کند، مقاومت و سرسختی وی در تحقق اهداف را تضمین می‌کند.

سرمایه معنوی

به‌طور جدی، ورود واژه سرمایه معنوی^۵ به متون علمی و مدیریت را باید به زوهار و مارشال و نیز ایمنز نسبت داد (زارع و حاجیلو، ۱۳۹۴، ص ۹۷). زوهار و مارشال^۶ (۲۰۰۴) سرمایه معنوی را ثروتی که به حفظ آینده بشر کمک کرده است و روح انسان را تغذیه می‌کند، تعریف نموده‌اند. سرمایه معنوی باور به رسالتی است که بر دوش همه انسان‌ها بوده و برای رسیدن به آن باید بیاموزند که «چه کسی هستند؟ از کجا آمده‌اند؟ برای چه آمده‌اند؟ و چه هدفی در پس این حضور نهفته است؟ و در نهایت، اینکه درک کنند میزان تأثیرشان بر محیط اطرافشان تا چه اندازه است؟ به نظر زوهار، سرمایه معنوی ثروت، قدرت و نفوذی است که حاصل عمل براساس معانی عمیق،

---

1. Hope

2. Optimism

به‌معنای داشتن انتظارات مثبت برای نتایج و پیامدهاست و این پیامدها به‌عنوان عوامل ثابت، کلی و درونی در نظر گرفته می‌شوند.

3. Self-efficacy

قضاوت فرد درباره توانایی‌هایش برای انجام‌دادن یک عمل است

4. Resiliency

به‌معنای سازگاری مثبت در واکنش به شرایط ناگوار است. در واقع، تاب‌آوری صرفاً مقاومت منفعل در برابر آسیب‌ها یا شرایط تهدیدکننده نیست. بلکه فرد تاب‌آور مشارکت‌کننده فعال و سازنده محیط پیرامونی خود است.

5. Spiritual capital

6. Zohar & Marshall

ارزش‌های اصلی، و احساس‌مان از اهداف نهایی است. سرمایه معنوی مستلزم شناخت، هماهنگی و ترکیب سرمایه انسانی، سرمایه اجتماعی و سرمایه فرهنگی است (مرادی، ۱۳۹۴، ص ۴۸).

فیکنه (۲۰۰۳) و مالوچ (۲۰۰۳) سرمایه معنوی را نوعی ارزش چندسطحی قلمداد کرده‌اند که در سطح فردی، به صورت علاقه به خدمت، و در سطح سازمانی، در تعامل هنجارها و فرهنگ با اقتصاد و مذهب ظاهر می‌شود. ووس (۲۰۰۵)، و برگر و هفتر (۲۰۰۳) به جنبه‌های سرمایه اجتماعی و انسانی اشاره می‌کنند که با مذهب، معنویت، عرفان و اعتقادات غیرمادی مرتبط است. به عقیده ریگو و کان‌ها (۲۰۰۸) تأکید سرمایه معنوی بر ارزش‌های اخلاقی مانند فروتنی، وفاداری، اعتدال، شجاعت، عدالت، امانتداری، اعتماد، کرامت انسانی، صبر، روحیه، ایمان، صداقت، علاقه و انگیزه، تعهد، عزت نفس، اشتیاق، و صفا و صمیمیت است. از نظر کوک (۲۰۰۷) مؤلفه‌های سرمایه معنوی عبارت‌اند از خودآگاهی، تغییر چارچوب ذهنی (اخلاقیت، نوآوری، یادگیری)، خودانگیختگی (کنترل درونی و توانایی ریسک‌پذیری)، دگرخواهی (توجه به منافع دیگران و مسئولیت‌های اجتماعی)، کل‌نگری (دیدگاه سیستمی)، چشم‌انداز ارزش‌محور (مانند بالابردن کیفیت زندگی، افزایش سلامت، بهداشت، آموزش، ارتباطات، محیط زیست و...)، استقبال از تفاوت‌ها (پذیرش تنوع، پذیرش نظرات مخالف)، استفاده مثبت از چالش‌ها (درس‌گرفتن از اشتباهات، شجاعت در روبه‌رو شدن با آن‌ها)، استقلال رأی (احساس عزت)، فروتنی، طرح چراهای بنیادی (تفکر فلسفی) و احساس رسالت (حس مشارکت و کمک‌دهی برای بهبود اوضاع رفاهی).

عقل و عقل‌ورزی در متون اسلامی

عقل واژه‌ای عربی است که در کتب لغت، معانی مختلفی مانند امساک، پیوند دادن و نگه‌داشتن، بستن و گره‌زدن، دانش، درک فهم حقایق اشیا و تمییز حق و باطل، و حسن و قبیح نیز برای آن بیان شده است (راغب، ۱۳۷۳، ص ۵۷۸؛ ابن منظور، ۱۴۱۰، ج ۱۱، ص ۶۶۶-۴۵۹؛ فیروزآبادی، ۱۳۶۲، ص ۹۵۲۰؛ قرشی، ۱۳۶۴، ج ۵، ص ۲۹؛ الجوهری، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۱۷۶۹؛ ابن فارس،

۱۳۸۹ هـ. ق، ج ۴، ص ۷۰؛ دهخدا، ۱۳۴۱، ج ۳، ص ۳۷۰). برخی، این معانی مختلف را به دو معنای عمده‌ی جلوگیری کردن و ربط‌دادن (نسبت‌دادن) ارجاع داده‌اند (کرمانی، ۱۳۹۱، ص ۱۶-۱۴). در زبان لاتین نیز واژه‌هایی مانند Intellect^۱، Wisdom^۲، Reason^۳، Rasio^۴ و Logos^۵ در معنای عقل به کار رفته است. همچنین، مشتقاتی مانند Rational، Intellectual، به معنای عقلی، Wise به معنای عاقل و Reasonable به معنای عقلایی است (منصورنژاد، ۱۳۸۲، ص ۲۲-۲۰).

می‌توان گفت عقل در مفهوم و کاربرد، بر تشخیص حق و باطل در اندیشه‌ها، و تشخیص منفعت و ترجیح آن بر شر و ضرر در خصلت‌ها و عملکردها، و کنترل و مهار نفس و منع آن از شورش و طغیان علیه تشخیص و ترجیح عقل و استقرار قلب بر امر احسن مورد گزینش (تحقق یقین ملازم ایمان) و عزم بر بسیج قوای درون و برون برای تحقق امر احسن گزینش شده دلالت می‌کند. با توجه به منابع لغت، معلوم می‌شود تشخیص حق و خیر، و منفعت جزء ابتدایی مفهوم عقل، و ترجیح حق بر باطل و خیر بر شر و منفعت بر ضرر، جزء اخیر و مورد تأکید معنای عقل و تحقق ایمان و خلق حسن و عمل صالح نتیجه‌ی طبیعی آن است (نقی پورفر، ۱۳۹۰، ص ۱۱).

عقل در روایات نیز اطلاعات متعددی دارد؛ از جمله علم و تقوی (منصورنژاد، ۱۳۸۲، ص ۴۰). بر اساس روایات، عقل بزرگ‌ترین موهبت و عطیه‌ی الهی به همه‌ی هستی به‌ویژه انسان، سرچشمه‌ی همه‌ی خوبی‌ها و کمالات، اولین مخلوق حق‌تعالی، نیروی شناخت حقایق، تشخیص‌دهنده‌ی خوب از

۱. (هوش، فهم، قوه‌ی درک و عقل)، (نوع اطلاعات، مبادله‌ی اطلاعات، ارتباط، آمیزش، مذاکره)، (معنا، مقصود، مفاد)

۲. (حکمت، عقل، دانایی و دانش)، (گفتار حکیمانه)، (آدم حکیم و خردمند)، (با حروف بزرگ در یهود به معنای خدا)

۳. ارائه‌ی دلیل، حساب پس‌دهی، ارضاء، خشنودسازی، علت، عقل، شعور، استدلال، دلیل، برهان، بحث‌کردن، توضیح‌دادن

۴. مشتق از لفظ لاتینی ratio که اصل معنای آن شمارش و حساب‌کردن بود و به تدریج معنای از حساب سردرآوردن و دلیل‌آوردن و قوه‌ی استدلال از آن ساخته شد.

۵. این کلمه در معانی ذیل به کار رفته است: Account (ذکر علت، حساب پس‌دهی، جواب‌دادن)، Ratio (نسبت)، Reason

(عقل)، Argument (بحث‌کردن)، Discourse (گفتمان)، Saying (گفتار)

بد، زشت از زیبا، راهنمای انسان به سوی کمال، معیار شخصیت انسان، معیار ثواب و عقاب الهی امر و نهی خدا و ارزش کارهای انسان است. در روایات صادره از معصومان (ع) نیز از دو زاویه به عقل نگریسته شده است. یک دسته از روایات به جنبه فرانسانی (موجودیت مستقل) عقل به عنوان جامع خیرات و کمالات دارند، و دسته دیگر روایات اشاره به جنبه انسانی عقل دارند و بر معرفت و کمالی که از طریق حکمت نظری و عملی برای انسان حاصل می شود، تأکید می کنند. به تعبیر ملاصدرا، غایت عقل در ساحت نظر، ایمان به خداوند متعال و روز جزا و در ساحت عمل، طاعت الهی و اجتناب از معصیت او است (دانش شهرکی، ۱۳۸۷، ص ۸۲-۷۴).

روش پژوهش

جامعه آماری انتخاب شده برای احصای داده های پژوهش اسناد و مدارک کتابخانه ای است. برای داده های مرتبط با عقل و عقل ورزی نرم افزار جامع الاحادیث ۳/۵ نور به کار گرفته شده است که در آن، با کلیدواژه هایی که دارای ریشه «ع ق ل» بودند، همه احادیث راجع به عقل و مشتقات آن شناسایی و احصا اولیه شدند. عمده احادیث یافت شده از کتب روایی معتبر شیعی مانند اصول کافی، تحف العقول، نهج البلاغه، غررالحکم و درر الکلم، مصباح الشریعه و میزان الحکمه بوده است. برای احصای داده های راجع به سرمایه اجتماعی، روان شناختی و معنوی نیز به کتب و مقالات علمی یافت شده از سایت های علمی معتبر مانند نورمگز، SID، مگ ایران و پرتال جامع علوم انسانی مراجعه شد.

برای تحلیل داده های پژوهش نیز روش تحلیل مضمون به کار گرفته شد. تحلیل مضمون روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده های کیفی است. این روش فرایندی برای تحلیل داده های متنی است و داده های پراکنده و متنوع را به داده هایی غنی و تفصیلی تبدیل می کند (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۱۵۳). واژه مضمون یا تم، مبین اطلاعات مهمی درباره داده ها و پرسش های تحقیق است و تا حدی معنا و مفهوم الگوی موجود در مجموعه ای از داده ها را نشان می دهد. مضمون الگویی است که در داده ها یافت می شود و حداقل به توصیف و سازماندهی مشاهدات و حداکثر به تفسیر جنبه هایی از پدیده می پردازد. به طور کلی، مضمون،

ویژگی تکراری و متمایزی در متن است که به نظر پژوهشگر، نشان‌دهنده درک و تجربه خاصی در رابطه با پرسش‌های تحقیق است (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۱۵۹). اجرای تحلیل مضمون در این پژوهش در دو بخش کلی انجام گرفته است. بخش اول مربوط به مرور مبانی نظری سرمایه‌های فکری (انسانی)، اجتماعی، روان‌شناختی و معنوی و استخراج مؤلفه‌های کلیدی سرمایه‌های یادشده بوده است. اما در بخش دوم به بررسی و تحلیل مضامین حاصل از احادیث معصومان (ع) پیرامون عقل و عاقل و ویژگی‌های هریک از آن‌ها پرداخته شده و چارچوبی از مفهوم عقل و عقل‌ورزی بر مبنای احادیث و روایات ترسیم شد. در نهایت، به تحلیل مقایسه‌ای چارچوب حاصل‌شده از مفهوم عقل و عقل‌ورزی در روایات با مؤلفه‌های موجود در هریک از سرمایه‌های یادشده پرداخته شد و در جمع‌بندی نتایج تحلیل داده‌ها بیان شد.

یافته‌های پژوهش

اجرای روش تحلیل مضمون برای تحلیل داده‌های مرتبط با عقل و عقل‌ورزی در روایات بر اساس گام‌های مطرح‌شده در جدول ۲ انجام گرفته است. همچنین، الگوی انتخاب مضمون و طبقه‌بندی آن‌ها براساس الگوی راین و برنارد (۲۰۰۳)، و کینگ و هوروکس (۲۰۱۰) انتخاب شده است (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۱۶۰)، زیرا تناسب بهتری نسبت به سایر الگوها برای تحلیل داده‌های پژوهش داشتند. در این پژوهش مطابق با گام‌های طی‌شده در جدول ۱ حدود ۳۱۰ کد ایجاد شد که طبق الگوی راین و برنارد، ابتدا به مضامین اصلی^۱ و فرعی^۲ شناسایی شدند؛ سپس، مضامین اصلی طبق الگوی کینگ و هوروکس، به سه طبقه^۳ کلان، یکپارچه‌کننده^۴ و کلیدی^۵ تقسیم شدند.

1. Main, Parent, Master, Higher-order

2. Sub, Child, Constituent, Lower-order

3. Overarching (بخش عمده مضامین و کدهای شناخته‌شده را درون خود جای می‌دهد)

4. Integrative (مضامین کلیدی را حول یک محور مشترک گرد هم می‌آورد)

5. Key (مبیین نکته مهم و برجسته‌ای در متن است)

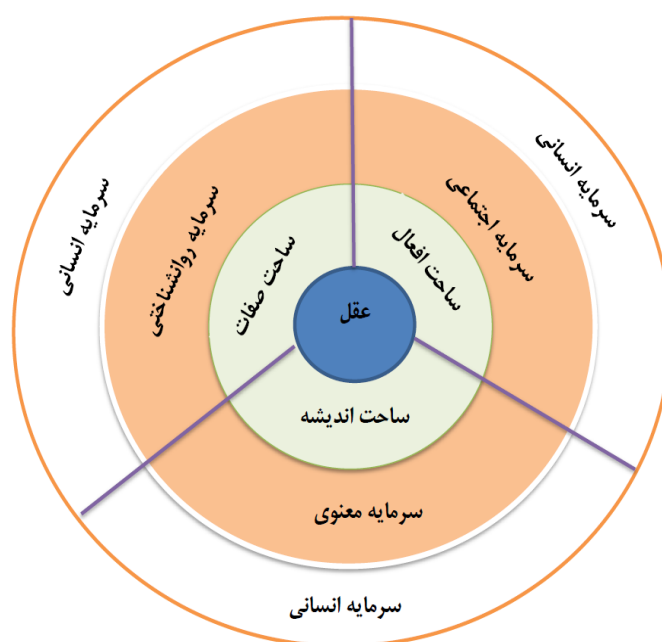
جدول ۱. گام‌های طی شده برای تحلیل داده‌ها در روش تحلیل مضمون

مرحله	گام	اقدام
تجزیه و توصیف متن	آشناسدن با متن	مکتوب کردن داده‌ها (در صورت لزوم) مطالعه اولیه و مطالعه مجدد داده‌ها نوشتن ایده‌های اولیه
	ایجاد کدهای اولیه و کدگذاری	پیشنهاد چارچوب کدگذاری و تهیه قالب مضامین تفکیک متن به بخش‌های کوچک‌تر کدگذاری ویژگی‌های جالب داده‌ها
	جست‌وجو و شناخت مضامین	تطبیق دادن کدها با قالب مضامین استخراج مضامین از بخش‌های کدگذاشته متن پالایش و بازبینی مضامین
تشریح و تفسیر متن	ترسیم شبکه مضامین	بررسی و کنترل همخوانی مضامین با کدهای مستخرج مرتب کردن مضامین انتخاب مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر ترسیم نقشه مضامین اصلاح و تأیید شبکه مضامین
	تحلیل شبکه مضامین	تعریف و نام‌گذاری مضامین توصیف و توضیح شبکه مضامین
ترکیب و ادغام متن	تدوین گزارش	تلخیص شبکه مضامین و بیان مختصر و صریح آن استخراج نمونه‌های جالب داده‌ها مرتبط کردن نتایج تحلیل با پرسش‌های تحقیق و مبانی نظری نوشتن گزارش علمی و تخصصی از تحلیل‌ها

منبع: عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۱۷۸

مضامین اصلی ناظر بر ویژگی‌های ذاتی عقل، و مضامین فرعی ناظر بر آثار و پیامدهای عقل یا همان عقل‌ورزی دسته‌بندی شده، همچنین، مضامین اصلی مشتمل بر سه طبقه کلان، یکپارچه‌کننده و کلیدی طبقه‌بندی شدند. مضمون کلان عقل در نظر گرفته شده و مضامین یکپارچه‌کننده متناسب با سه ساحت وجودی انسان که عبارت‌اند از اندیشه (شناخت، بینش یا نگرش)، منش (صفات یا

تمایلات) و کنش (افعال یا رفتار) تقسیم‌بندی شده‌اند و مضامین کلیدی ذیل هر یک از سه مضمون یکپارچه‌کننده سازماندهی شدند. به این ترتیب، عقل‌ورزی در ساحت نگرش و اندیشه انسان مبنای شکل‌گیری سرمایه معنوی، در ساحت صفات انسان مبنای شکل‌گیری سرمایه روانشناختی و در ساحت اعمال و رفتار انسان مبنای شکل‌گیری سرمایه اجتماعی است.

شکل ۲. چارچوب حاصل‌شده از تحلیل مضمون روایات معصومان (ع) پیرامون عقل و عقل‌ورزی

در ادامه، مفاهیمی که در متون نظری عقل‌ورزی از منظر روایات یافت شدند با مؤلفه‌های موجود در هریک از سرمایه‌های یادشده مقایسه، تطبیق یا شباهت‌یابی شد. نتایج نشان داد مفاهیم و مؤلفه‌هایی که در متون نظری هر یک از سرمایه‌های مطرح‌شده وجود دارند به صورت مستقیم یا غیرمستقیم به عنوان مشخصات یا پیامدهای عقل بیان شده‌اند. افزون بر این، مفاهیمی نیز در متون نظری عقل‌ورزی از منظر معصومان (ع) وجود دارند که با هریک از سرمایه‌های یادشده تناسب مفهومی دارند.

جدول ۲. مقایسه مؤلفه‌های سرمایه‌ها با چارچوب حاصل شده از تحلیل روایات پیرامون عقل و عقل‌ورزی

عقل و عقل‌ورزی در روایات (ابن بابویه، ۱۳۶۲؛ ابن شعبه حرّانی، ۱۳۶۳؛ برقی، ۱۳۷۱هـ.ق؛ آمدی، ۱۳۶۹؛ کراچی، ۱۴۱۰؛ کلینی، ۱۴۲۹؛ مصطفوی، ۱۳۶۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳؛ مفید، ۱۴۱۳؛ رضی، ۱۳۷۹)		مؤلفه‌ها	انواع سرمایه		
آثار و عوارض عقل	ویژگی‌های ذاتی عقل				
	در ساحت افعال	در ساحت صفات	در ساحت نگرش		
<ul style="list-style-type: none"> - بهره‌مندی - سربلندی - سلامت - آمادگی 			<ul style="list-style-type: none"> - دانش - تجربیات - مهارت‌ها - ایده‌ها 	سرمایه فکری (انسانی)	
<ul style="list-style-type: none"> - مورد قبول واقع شدن در اجتماع - شرافت - والایی و سروری 	<ul style="list-style-type: none"> اظهار دوستی، انس و الفت با مردم، مدد‌رسانی، جلب محبت، راست‌گفتاری، مدارا، کردار زیبا همنشینی با نیکان، رعایت حرمت و آبرو، دلجویی، نظم، مشورت‌گیری، وفای به عهد، امر به معروف و نهی از منکر 	<ul style="list-style-type: none"> - ادب - عدم افراط و تفریط - احتیاط 	<ul style="list-style-type: none"> اعتماد، مشارکت و رهبری مدنی، مشارکت و رهبری سیاسی، هنجارها و ارزش‌های مشترک، بخشش و روحیه داوطلبی، مشارکت مذهبی، تنوع در معاشرت و دوستی، عدالت در مشارکت مدنی 	سرمایه اجتماعی	
		<ul style="list-style-type: none"> صبر، قناعت، شرح صدر، انصاف، وقار، آرامش، فروتنی، خشوع، پاک‌دامنی، غیرت، حیا، سخاوت، حلم، قناعت، کرم، مروت، شجاعت، صدق، بخشندگی، بی‌نیازی، استقامت 	<ul style="list-style-type: none"> - ایمان به خدا - دوراندیشی - یقین - اخلاص - حافظه قوی 	<ul style="list-style-type: none"> - امید - خوش‌بینی - خودکارآمدی - تاب‌آوری 	سرمایه روان‌شناختی

ادامه جدول ۲. مقایسه مؤلفه‌های سرمایه‌ها با چارچوب حاصل‌شده از تحلیل روایات پیرامون عقل و عقل‌ورزی

انواع سرمایه		مؤلفه‌ها	
سرمایه معنوی		ویژگی‌های ذاتی عقل	
		در ساحت افعال	در ساحت نگرش
عقل و عقل‌ورزی در روایات (ابن بابویه، ۱۳۶۲؛ ابن شعبه حرّانی، ۱۳۶۳؛ برقی، ۱۳۷۱-ق؛ آمدی، ۱۳۶۹؛ کراجی، ۱۴۱۰؛ کلینی، ۱۴۲۹؛ مصطفوی، ۱۳۶۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳؛ مفید، ۱۴۱۳؛ رضی، ۱۳۷۹)		آثار و عوارض عقل	
- راهیابی به حقیقت - اطاعت و بندگی خدا		- اندیشه پیرامون اینکه از کجا آمده‌ام؟ چرا آمده‌ام؟ به کجا می‌روم؟	
		- شناخت حقیقت از مجاز	
		- شناخت اصل از فرع	
		- شناخت بد از خوب	
		- شناخت بدتر، شناخت خوب از خوب تر	
		- خودشناسی	
		- دنیاشناسی	
		- تکلیف‌شناسی	
		- معادشناسی	
		- حق و بنیادی	
		- باطل‌شناسی	
		- دین‌شناسی	
		- زمان‌شناسی	
		- دوران‌دیشی	
		- تفکر	
- آگاهی نسبت به جهل خویش			
۱. خودآگاهی		- راهیابی به حقیقت	
۲. خودانگیزگی		- اطاعت و بندگی خدا	
۳. تغییر چارچوب ذهنی			
۴. کل‌نگری			
۵. دگرخواهی			
۶. ارزش‌محوری			
۷. استفاده از تفاوت‌ها			
۸. استفاده مثبت از چالش‌ها			
۹. استقلال رأی			
۱۰. فروتنی			
۱۱. طرح چراهای بنیادی			
۱۲. احساس رسالت			
۱۳. هوشیاری			
۱۴. غایت‌نگری			
۱۵. پرهیزکاری			

همان‌طور که در جدول ۲ نشان داده شده است، غالب مفاهیمی که به‌عنوان مشخصات عقل در ساحت نگرش مطرح شده‌اند، دارای تناسب مفهومی با مفاهیم مطرح‌شده در متون نظری سرمایه معنوی هستند. این مفاهیم از جمله زمینه‌ها و علل شکل‌گیری این سرمایه محسوب می‌شوند. می‌توان گفت اگر مؤلفه‌های مطرح‌شده برای عقل در ساحت نگرش انسان وجود نداشته باشد، سرمایه معنوی برای انسان شکل نخواهد گرفت. توضیح آنکه هر میزان انسان قدرت تمییز دقیق‌تر حقیقت از غیرحقیقت، اصل از فرع، صدق از کذب و سایر مفاهیم متضاد از یکدیگر داشته باشد، عقل‌ورزی شناختی و اندیشه‌ای او قوی‌تر است. در نتیجه، می‌توان گفت که عقل‌ورزی انسان در ساحت شناخت حمایت‌کننده سرمایه معنوی او خواهد بود؛ زیرا بیشتر مؤلفه‌های این سرمایه، مانند هوشیاری، غایت‌نگری، خودآگاهی، خودانگیزی، چراهای بنیادی و ... متأثر از سلامت عقل انسان در ساحت شناخت خواهد بود. به‌ویژه از منظر روایات اسلامی انسانی معرفت صحیحی نسبت به خود، پروردگار خود، مبدأ و معاد خود، دین و دنیای خود و تکالیف خود نسبت به آن‌ها نداشته باشد، سرمایه معنوی مطلوبی نیز نخواهد داشت. مقایسه روایات و مؤلفه‌های سرمایه معنوی نشان می‌دهد نه‌تنها مفاهیم برخاسته از روایات در زمینه عقل‌ورزی پوشش‌دهنده مؤلفه‌های سرمایه معنوی است، بلکه فراتر از آن است.

همچنین، می‌توان گفت غالب مفاهیمی که به‌عنوان مشخصات عقل در ساحت افعال و رفتار مطرح شده‌اند، دارای تناسب و قرابت مفهومی با مفاهیم مطرح‌شده در متون نظری سرمایه اجتماعی هستند. این مفاهیم را می‌توان زمینه‌ها یا اسباب تحصیل سرمایه اجتماعی قلمداد کرد. توضیح آنکه هر میزان که انسان در ساحت افعال حدود و حریم (بایسته‌ها و نابایسته‌ها، و شایسته‌ها و ناشایسته‌های) موضوع فعل خویش (اعم از انسان‌ها و اشیا) را مطابق با اصول فطری و دینی رعایت کند، عقل‌ورزی عملی او قوی‌تر خواهد بود. برای مثال، بهره‌ور عمل کردن از مصادیق عقل‌ورزی در حوزه افعال است، زیرا مشروط بر رعایت بایسته‌ها و نابایسته‌های عملی درباره موضوع فعل انسان است؛ اینکه در عمل دچار اسراف و تبذیر یا بخل و خساست نشود، یا اینکه مدارا با مردم به نوعی رعایت شایسته‌ها و ناشایسته‌ها در ارتباطات اجتماعی است. از این رو،

مقایسه مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی با مفاهیم برخاسته از تحلیل روایات پیرامون عقل‌ورزی در ساحت افعال و رفتارها نشان می‌دهد عقل‌ورزی در ساحت افعال نه تنها متضمن و مشتمل بر مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی است، بلکه فراتر از آن نیز است؛ تا آنجا که می‌توان گفت سرمایه اجتماعی دستاورد عقل‌ورزی در ساحت اعمال و رفتارهاست.

در نهایت، اینکه مفاهیمی که به‌عنوان مشخصات عقل در ساحت صفات و منش‌ها مطرح شده‌اند، دارای تناسب مفهومی با مفاهیم مطرح‌شده در متون نظری سرمایه روان‌شناختی بوده، به‌طوری که این مفاهیم را نیز می‌توان به نوعی در زمره اسباب و زمینه‌های شکل‌گیری سرمایه روان‌شناختی به حساب آورد. به عبارت دیگر، می‌توان گفت سرمایه روان‌شناختی دستاورد عقل‌ورزی در ساحت صفات است. توضیح آنکه عقل‌ورزی در هر دو بعد شناخت و افعال بدون اینکه انسان صفات متعالیه را در وجود خویش نهادینه نکرده باشد، محقق نمی‌شود. به عبارت دیگر، انسانی که رذایل اخلاقی دارد، اساساً نمی‌تواند عقل‌ورزی نظری و عملی کند. بنابراین، عقل‌ورزی در بعد صفات انسانی بسترساز تجلی عقل‌ورزی در دو بعد دیگر است. بنا بر تحلیل روایات، اگر انسان در صفات خلقی خویش دچار افراط و تفریط نباشد، یا اینکه رذایل اخلاقی نداشته باشد، و خود را به زیور صفات حمیده آراسته باشد، روان و شخصیت سالم خواهد داشت که این امر می‌تواند سلامت و قوت سرمایه روان‌شناختی وی را رقم زند. بنابراین، مقایسه مؤلفه‌های سرمایه روان‌شناختی با مفاهیم برخاسته از تحلیل روایات پیرامون عقل‌ورزی در ساحت صفات و منش‌ها نشان می‌دهد عقل‌ورزی در ساحت صفات، نه تنها متضمن و مشتمل بر مؤلفه‌های سرمایه روان‌شناختی است، بلکه فراتر از آن نیز است تا آنجا که می‌توان گفت سرمایه روان‌شناختی دستاورد عقل‌ورزی در ساحت صفات، منش‌ها و گرایش‌ها انسان است.

با جمع‌بندی متون نظری موضوع و تحلیل نهایی یافته‌های تحقیق، می‌توان گفت سرمایه‌های اجتماعی، روان‌شناختی و معنوی دستاورد عقل‌ورزی انسان هستند و به تعبیر روایات، انسان عاقل سه سرمایه یادشده را دارد و انسانی که دارای سرمایه‌های معنوی، روان‌شناختی و اجتماعی باشد، خود، سرمایه‌ای ارزشمند برای سازمان محسوب می‌شود. بنابراین، می‌توان گفت سرمایه انسانی

سازمان پیامد عقل‌ورزی کارمندان آن است. کارمندان عاقل (به معنای برخاسته از روایات) سرمایه‌های سازمان‌ها هستند و می‌توانند رشد و بقای سازمان‌ها را تضمین کنند.

نتیجه‌گیری

آنچه این تحقیق به دنبال آن بود معرفی کردن عقل از منظر روایات معصومان (ع) به عنوان مبنا و منشأ شکل‌گیری سایر سرمایه‌های انسانی، اجتماعی، روان‌شناختی و معنوی بود. در این راستا، ابتدا مبانی نظری موجود در زمینه با هر یک از سرمایه‌های یادشده بررسی شد و مؤلفه‌های بیان‌شده برای هر یک از آنان احصا شد. سپس، با رجوع به روایات معصومان (ع) و بررسی تعریف‌ها و ویژگی‌هایی که برای عقل و عقل‌ورزی مطرح کرده‌اند، سعی شد چارچوبی از عقل و عقل‌ورزی ارائه شود.

در چارچوب به‌دست‌آمده ویژگی‌های عقل در سه ساحت اندیشه، صفات و افعال طبقه‌بندی شد. پس از آن، به تحلیل و تطابق مفهومی این ویژگی‌ها با مؤلفه‌های احصاشده برای سرمایه‌های یادشده پرداخته شد. نتیجه این تحلیل، نشان داد، نخست، مشخصات مطرح‌شده برای عقل در هر یک از ساحت‌های اندیشه، صفات و افعال به ترتیب، تناسب مفهومی با سرمایه‌های معنوی، روان‌شناختی و اجتماعی دارند و بلکه زمینه شکل‌گیری آن سرمایه‌ها هستند که پیامد آن‌ها شکل‌گیری سرمایه انسانی است.

از سوی دیگر، عقل و عقل‌ورزی از منظر معصومان (ع) سرمایه‌ای است که خدای متعال برای انسان خلق فرموده است تا انسان بتواند با به‌کارگیری آن در دنیا و آخرت سعادت خود را ایجاد کند که با این بیان می‌توان سرمایه‌های مطرح‌شده را از جمله ارزش افزوده‌های عقل در زندگی دنیا دانست. به‌علاوه، طبق روایات همین سرمایه میزان سنجش و ارزیابی انسان خواهد بود.

نتیجه پژوهش حاضر نشان داد ویژگی‌های بیان‌شده برای عقل در هر یک از ساحت یادشده توانایی توسعه و ارتقای مفهومی هر یک از سرمایه‌های یادشده را دارد تا حدی که مستعد ایجاد ادبیاتی متعالی متناسب با ظرفیت‌های بومی و اسلامی درباره هر یک از سرمایه‌های یادشده است.

منابع و مأخذ

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۲). *الخصال*. قم: جامعه مدرسین.
۲. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۳۶۳). *تحف العقول*. قم: جامعه مدرسین.
۳. ابن فارس، احمد بن فارس (۱۳۵۸). *معجم مقایس اللغة*. قم: دارالکتب العلمیه.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۳۶۳). *لسان العرب*. قم: نشر ادب حوزه.
۵. افخمی اردکانی، مهدی، و توکلی، عبدالله (۱۳۹۵). توسعه سرمایه اجتماعی و سرمایه روان‌شناختی در پرتو سبک زندگی اسلامی. *مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، سال ۱۰ شماره ۱۹، صفحات ۳۱-۵۵.
۶. افسری، علی (۱۳۹۱). سرمایه اجتماعی در اسلام. *پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم*، سال ۱، شماره ۱، صفحات ۱۱۸-۱۱۰.
۷. برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱ ه.ق). *المحاسن*. قم: دارالکتب الاسلامیه.
۸. بهادری خسروشاهی، جعفر، هاشمی نصرت‌آباد، تورج، و باباپور خیرالدین، جلیل (۱۳۹۱). رابطه سرمایه روان‌شناختی با سرمایه اجتماعی دانشجویان دانشگاه تبریز. *پژوهش و سلامت، مرکز تحقیقات توسعه اجتماعی و ارتقای سلامت گناباد*، دوره ۲، شماره ۱، صفحات ۱۵۳-۱۴۵.
۹. بهنامی، فرزانه، و قاسمی‌زاد، علیرضا (۱۳۹۵). سرمایه‌های روان‌شناختی از دیدگاه اسلام. *کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در مدیریت، اقتصاد، حقوق و علوم انسانی*، شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کازرون.
۱۰. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۶۹). *غررالحکم و درر الکلم*. قم: دارالکتب الاسلامیه.
۱۱. جعفری، مصطفی، رضایی‌نور، جلال، و حسنی، رضا (۱۳۸۵). بازننگری مدل‌های اندازه‌گیری سرمایه فکری: یک رویکرد کل‌نگر. *چهارمین کنفرانس بین‌المللی مدیریت، دانشکده مدیریت و اقتصاد، دانشگاه صنعتی شریف*.

۱۲. جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۳۵۸). *الصحاح*. بیروت: دارالعلم الملايين.
۱۳. دانایی فرد، حسن؛ بنافی، مسعود، و امامی، مجتبی (۱۳۹۲). واکاوی نقادانه مفهوم سرمایه روان‌شناختی: به سوی بسترسازی الگوی هنجاری بومی - اسلامی. *مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی*، دوره ۱۷، شماره ۲، صفحات ۲۳۴-۲۰۹.
۱۴. دانش شهرکی، حبیب‌الله (۱۳۸۷). *عقل از نظر قرآن و حکمت متعالیه*. قم: بوستان کتاب.
۱۵. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۴۱). *لغت‌نامه دهخدا*. جلد سوم، تهران: نشر گلشن.
۱۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۷۳). *مفردات الفاظ القرآن*. تهران: مرتضوی.
۱۷. رضی، محمدبن حسین (۱۳۷۹). *نهج‌البلاغه*. ترجمه محمد دشتی. قم: مشهور.
۱۸. زارعی متین، حسن (۱۳۹۶). *رفتار سازمانی پیشرفته*. تهران: نشر آگاه.
۱۹. صالحی امیری، سیدرضا، و کاوسی، اسماعیل (۱۳۸۷). *فرهنگ و مدیریت سازمان‌های فرهنگی*. تهران: انتشارات پژوهشکده مرکز استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام.
۲۰. عابدی جعفری، حسن، تسلیمی، محمدسعید، فقیهی، ابوالحسن، و شیخ‌زاده، محمد (۱۳۹۰). تحلیل مضمون و شبکه مضامین روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی. *اندیشه مدیریت راهبردی*، سال ۵، شماره ۲، صفحات ۱۹۸-۱۵۱.
۲۱. عسکری، محمدمهدی، و توحیدی‌نیا، ابوالقاسم (۱۳۸۶). تأثیر سرمایه اجتماعی بر رشد و توسعه اقتصادی. *جستارهای اقتصادی*، سال ۴، شماره ۸، صفحات ۲۰۹-۲۰۸.
۲۲. عسگری وزیری، علی، و زارعی متین، حسن (۱۳۹۰). *هوش معنوی و نقش آن در محیط کار با تأکید بر آموزه‌های دینی*. پژوهش‌های مدیریت، شماره ۳، صفحات ۱۱۶-۹۱.
۲۳. علینی، محمد (۱۳۹۱). *سرمایه اجتماعی در آموزه‌های اسلامی*. قم: بوستان کتاب.
۲۴. فیروزآبادی شیرازی، مجدالدین محمدبن یعقوب (۱۳۶۲). *قاموس المحيط*. بیروت: دارالفکر.
۲۵. قرشی، علی‌اکبر (۱۳۶۴). *قاموس قرآن*. جلد پنجم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۶. کراجکی، محمد بن علی (۱۴۱۰). *کنزالفوائد*. قم: دارالذخائر.

۲۷. کرمانی، سعید (۱۳۹۱). معنانشناسی عقل در قرآن کریم با تکیه بر نظریه حوزه‌های معنایی. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
۲۸. کریمی، میلاد؛ خنیفر، حسین؛ طاهری، فائزه (۱۳۹۴). طراحی مدل مفهومی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی از منظر نظام اسلامی. مدیریت سرمایه اجتماعی، دوره ۲، شماره ۴، صفحات ۶۳۰-۶۰۵.
۲۹. کلمن، جیمز (۱۳۷۷). بنیادهای نظریه اجتماعی. ترجمه منوچهر صبوری، چاپ دوم، تهران: نشر نی.
۳۰. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۹). الکافی. قم: دارالحدیث.
۳۱. کوهکن، علیرضا (۱۳۸۸). مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی اسلامی. راهبرد، شماره ۱۷، صفحات ۱۴۱-۱۲۴.
۳۲. گل‌پرور، محسن، احمدی، اکرم، و جوادیان، زهرا (۱۳۹۳). رابطه مؤلفه‌های سرمایه معنوی با بهزیستی روان‌شناختی و بهزیستی معنوی. پژوهش‌های روان‌شناختی، دوره ۱۷، شماره ۲، صفحات ۳۰-۵۲.
۳۳. مبینی، مهدی، رجبی، کبری، و صادقی، محمد (۱۳۹۵). بررسی ابعاد و مؤلفه‌های سرمایه روان‌شناختی در آموزه‌های دینی. اسلام و پژوهش‌های مدیریتی، شماره ۱۲، صفحات ۹۸-۸۱.
۳۴. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳). بحارالانوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳۵. مرادی، محمد (۱۳۹۴). الگوی مفهومی سرمایه معنوی در پرتو تعالیم قرآنی. اسلام و پژوهش‌های مدیریتی، سال ۵، شماره ۱، صفحات ۶۱-۴۱.
۳۶. مرادی، محمد (۱۳۹۴). الگوی مفهومی سرمایه معنوی در پرتو تعالیم قرآنی. اسلام و پژوهش‌های مدیریتی، سال ۵، شماره ۱، صفحات ۶۱-۴۱.
۳۷. مصطفوی، حسن (۱۳۶۰). مصباح الشریعه، منسوب به امام جعفر صادق (ع). تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران.
۳۸. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳). الاختصاص. قم: المؤتمر العالمي لالفیه الشیخ المفید.

۳۹. منصورنژاد، محمد (۱۳۸۲). *عقل در سه دین بزرگ آسمانی: زرتشت، مسیحیت و اسلام*. سیری در تعاریف و سابقه مفهوم عقل و ارتباط آن با ادیان. تهران: محمد منصورنژاد.
۴۰. مؤیدفر، رزیتا (۱۳۸۲). نگرشی بر سرمایه اجتماعی و ابعاد آن. *پژوهش‌نامه حقوق اسلامی*، شماره‌های ۱۱ و ۱۲. صفحات ۳۷-۳۰.
۴۱. نجاری، رضا، دانایی‌فرد، حسن، حضوری، محمدجواد، و صالحی، علی (۱۳۹۲). بررسی و تبیین نقش سرمایه روان‌شناختی در پیامدهای سازمانی. *مدیریت سازمان‌های دولتی*، سال ۱، شماره ۲، صفحات ۳۶-۲۳.
۴۲. نصراللهی، زهرا، مکیان، نظام‌الدین، و اسلامی، راضیه (۱۳۹۴). سرمایه اجتماعی و مؤلفه‌های آن در اسلام. *اقتصاد و بانکداری اسلامی*، شماره ۱۳، صفحات ۳۸-۲۱.
۴۳. نقی‌پورفر، ولی‌الله (۱۳۹۰). مبانی و بسترهای تفکر و تعقل خلاق از دیدگاه اسلام. *چشم‌انداز مدیریت دولتی*، شماره ۵، صفحات ۳۲-۹.
۴۴. هاشمی نصرت‌آباد، تورج، باباپور خیرالدین، جلیل، و بهادری خسروشاهی، جعفر (۱۳۹۰). نقش سرمایه روان‌شناختی در بهزیستی روانی با توجه به اثرات تعدیلی سرمایه اجتماعی. *پژوهش‌های روان‌شناسی اجتماعی*، دوره ۱، شماره ۴، صفحات ۱۴۴-۱۲۳.
45. Becker B., & Huselid M. A. (1998). High performance work systems and firm performance: A synthesis of research and managerial implications. In Ferris GR (Ed.) *Research in personnel and human resources management*, 16, 53-101.
46. Berger, P. L., & Hefner, R. W. (2003). *Spiritual capital in comparative Perspective*. Boston: Institute for Study of Economic Culture, Institute on Religion and World Affairs.
47. Coleman, J. (1990). *Foundation of social theory*. Cambridge: Harvard University Press.
48. Delery, J. E., & Shaw, J. D. (2001). The strategic management of people in work organizations: Review, synthesis, and extension. In Ferris GR (Ed.), *Research in personnel and human resources management*, 20, 165-197.
49. Edvinsson, L., & Malone, M. (1997). *Intellectual capital: Realizing your company's true value by finding its hidden roots*, New York: Harper Business.
50. Fikne, R. (2003). *Spiritual capital definitions applications and new frontiers*. Penn State University Draft prepared for the Spiritual Capital Planning Meeting, Cambridge, MA, October 2003. Retrieved 1 December 20006 from Metanexus Web Site
51. King, N., & Horrocks, C. (2010). *Interviews in qualitative research*. London: Sage.

52. Kok, A. (2007). Intellectual capital management as part of knowledge management initiatives at institutions of higher learning. *The Electronic Journal of Knowledge Management*, 5(2), 183-191.
53. Luthans, F., Norman, S. M., Avolio, B. J., & Avey, J. B. (2008). Supportive climate and organizational success: The mediating role of psychological capital. *Journal of Organizational Behavior*, 29(2), 219-238.
54. Luthans, F., Youssef Carolyn, M., & Avolio, B. J. (2007). *Psychological capital: Developing the human competitive edge*. New York: Oxford University Press.
55. Maksl, A., & Young, R. (2013). Affording to exchange: Social capital and online information sharing. *Cyber Psychology, Behavior, and Social Networking*, 16(8), 588–592.
56. Malloch, T. R. (2003). *Social, human and spiritual capital in economic development, templeton foundation, Working Group of the Spiritual Capital Project*. Cambridge: Harvard University Press.
57. Rego, A., & Cunha, M. P. (2008). Workplace spirituality and organizational commitment: An empirical study. *Journal of Organizational Change Management*, 21(1), 53-75.
58. Roos, J., Roos, G., Dragonetti, N. C., & Edvinsson, L. (1998). *Intellectual capital: Navigating the new business landscape*. London: Macmillan Press.
59. Ryan, G. W., & Bernard, H. R. (2000). Data management and analysis methods, In Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp.769-802.), Thousand Oaks, CA: Sage.
60. Saudah, S. (2005). *Intellectual capital and management accounting practices. School of management*. Bradford: University of Bradford.
61. Stewart, T. A. (1997). *Intellectual capital: The new wealth of organizations*. New York: Doubleday/Currency.
62. Stewart, T. A. (1998). *Intellectual capital: The new wealth of organizations*. New York: Doubleday.
63. Voas, D., & Crockett, A. (2005). Religion in Britain: Neither believing nor belonging, *Sociology*, 39(1), 11-28.
64. Wright, P. M., MacMahan, G. C., & McWilliams, A. (1994). Human resources and sustained competitive advantage: A resource –based perspective. *International Journal of Human Resource Management*, 5(2), 301-326.
65. Zohar D., & Marshall I. (2004). *Spiritual capital: Wealth we can live by*. London: Bloomsbury.